

Bir ‘Ben-Aynası’ Olarak Seyahatname: XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Arap Seyyahların ‘Kendilik-Bilinci’ Hakkında Bazı Gözlemler -Bedreddin el-Gazzî Örneği-

Şükran Fazlıoğlu*

A Traveler’s Account as an ‘Ego-Mirror’: Some Observations on the ‘Self-Consciousness’ of Arab Travelers in the Ottoman Empire in the 16th Century -The Case of Badr al-Din al-Ghazzî-

Abstract ■ People tend to give clues regarding themselves when they attempt to narrate their physical and spiritual environment from their own perspective. This is the reason why we can also interpret a narration of the other to be something of a narration of one’s self as well. On the other hand, many people throughout history have travelled to foreign lands for reasons such as military reconnaissance, obtaining knowledge of a discipline, fulfilling the obligation of Hajj, serving as an ambassador and more. By means of these travellers who have documented their experiences through itineraries, it is possible to learn about regions and their peoples which had no previous extensive documentation. Furthermore, this literature provides the reader, to the extent the traveller allows, the worldview of not only the inhabitants of the lands they visit but also of themselves. This can be applied to the cases of the *itineraries* of scholars of Arab descent during the Ottoman era. In their works, these scholars and travellers paint a comprehensive picture of themselves, of the societies they originate from, and of the places they have travelled through. In this study, from the itineraries of the 16th century enabling the examination of the experiences of two societies living together which were written after Arab-inhabited lands became part of the Ottoman Empire, the itinerary of Badr al-Din al-Ghazzî (1499-1577) named *al-Matâli‘ al-badriyye fi al-manâzil al-Rûmiyya* will be reviewed and analysed according to the aforementioned principles. The information regarding the traveller’s self will be picked out: his own portrait, albeit indistinct, will be drawn through the portrait he attempted to draw of the places, people and relationships he experienced. Thus, within the set framework, this study will present itineraries as works viable to be studied as narrations of travellers’ own selves.

Keywords: Ego-Documents, Traveller, Travelogue, Badr al-Din al-Ghazzî, *al-Matâli‘ al-badriyye fi al-manâzil al-Rûmiyya*.

---

* Marmara Üniversitesi.

Giriş

XX. yüzyılda Hollandalı tarihçi Jacques Presser ile birlikte gündeme gelen ve Türkçeye 'ben-anlatısı' ya da 'ben-anlatıları' olarak çevrilen 'ego-document' veya 'self-narrative' kavramının hedefi kişinin kendine dair söylediklerini kapsayan metinlerdir. Bu kavram bazılarında göre bizzat bu amaçla yazılmış günlük, hatırat ve otobiyografiyi hedeflerken bazıları da kavramı daha da genişleterek seyahatname gibi eserleri de ben-anlatıları kapsamına almışlardır.¹ Hatta bir grup araştırmacı biraz daha ileri giderek terâcim eserleri ve derkenarlar yanında üst seviye bir belâğî üslupla küçük anekdotlara yer veren Arap edebiyatının önemli türlerinden makâmenin de aynı amaçla okunabileceğini vurgulamışlardır.²

Bir kişinin kendi-olmayanlar hakkındaki anlatıları, yani seyahatnameler, başkalarına ilişkin hatıraları, hatta doğa tasvirleri bile bir tür ben-anlatısı olarak yorumlanabilir. Başka bir ifadeyle, genelde bir yazar herhangi bir olguya, olaya ya da kişiye işaret ettiğinde, bu işaret edilene özel bir önem atfetmiş olur. Buna göre, işaret edilen, bir yönüyle işaret edenin bir tür iz-düşümü, gölgesi ve yansımasıdır. Elbette işaret eden ve edilen arasındaki derin ve silik ilişkileri yorumlamak, kısaca işaret edeni işaret edilen yığın içinde bulmak kolay değildir. Çünkü işaret eden, işaret edilen içinde çoğunlukla dağınık, dolayısıyla paramparça bir halde bulunabilir. Bu parçaları toplayıp nedensel ilişkileri verecek şekilde bir araya getirmek ve sonuçta işaret eden hakkında tam bir resim elde etmek her zaman mümkün de olmayabilir. Ancak işaret edeni, işaret edilenler içinde dağınık bir şekilde bulmayı göze almak gerekebilir. Yine de söz konusu dağınıklık bize nedensel ilişkilere sahip istidlâlî bir resim vermese de sezgisel silik bir resim elde etmek mümkündür. Bu sezgisel silik resmin de işaret eden açısından dikkate değer bir tasvir olduğu kabul edilmelidir.

İşaret eden olarak seyyah, işaret edilen olarak ise seyyahın kaleme aldığı seyahatnamesindeki olgu, olay ve kişilere ilişkin muhtelif tasvirler kabul edilecek olursa seyyahın seyahatnamesini kaleme aldığı yer ve tarihteki olgu ve olaydan yola çıkarak bu seyyahların ben anlatılarına ulaşılabilir. Seyahatnamelerde aslanan

1 Ben-anlatıları konusundaki farklı isimlendirmeler ve eğilimler için bkz: Selim Karahasanoğlu, "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları", *Turkish History Education Journal*, 8/1 (2019), s. 211-230.

2 Ralf Elger, Yavuz Köse, "Introduction", *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego-documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th-20th Century)*, ed. Ralf Elger, Yavuz Köse (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), s. 8-9.

seyyahın gezdiği yerleri doğasıyla, tarihiyle, insanlarıyla, mekanlarıyla, olaylarıyla vb. tasvir etmesidir. Ancak bu çalışmada bu *tasvirde* gömülü olduğu varsayılan seyyahın silik *sureti* belirginleştirilmeye çalışılacaktır. Başka bir ifadeyle tam tersi bir işlemle seyyahın söylediklerinden yola çıkarak kendisi, hayatı, hayata bakışı, dünya görüşü vb. hakkındaki yönelimleri ortaya çıkarılmaya teşebbüs edilecektir. Kısaca, bir ayna olarak kabul edilen seyahatnamedeki görüntüye bakarak, o görüntüde gömülü olan seyyah çekip çıkarılacaktır. Tüm bunlara, seyyahın seyahatnamesinde kayda geçirdiği *kendilik bilincini* bir başka ifadeyle *bilinç-altını* okumak olarak da bakılabilir.

Şimdiye kadar dile getirilen nedenler ve ilkeler ışığında, bir seyahatnamenin de ben-anlatısı olarak okunabileceği iddiasını temellendirmek için 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında hayat sürmüş bir seyyah olan Bedreddin el-Gazzî (1499-1577)'nin önemli seyahatnamesi *el-Metâli'ül-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye*³ seçilmiştir. Arap kültür havzasına mensup müellifimiz XVI. yüzyılda yaşamıştır; hedef-mekânı ise Osmanlı payitahtı İstanbul'dur.

Bir seyyahın yola çıkış sebebi doğal olarak amacını, dolayısıyla eserini kaleme alırken üzerinde durduklarını ve dile getirdiklerini de belirler. Çünkü amaç, hedef ve gaye insanın eylemlerini örgütler ve yönlendirir. Bunun yanında şahsî mizacı, ailesi, toplumsal sınıfı, yetişme tarzı, birikimi, alanı gibi pek çok değişken de 'üzerinde durma' ve 'dile getirme'de rol alır. Nitekim Gazzî de şahsî bir mesele yüzünden seyahate çıkmış; bu şahsî meselenin ayrıntıları ve bu mesele üzerinden okunabilecek seyyaha dair bilgiler seyahatnamenin tüm satırları arasına serpiştirilmiştir.⁴ Bu çalışmada öncelikle Gazzî'nin hayatı ve kişiliği hakkında kısa bir bilgi verilecek; akabinde konuya girilecektir. Ancak bu girişten önce, seyahatnamesini tarihî bir bağlama yerleştirmek için Gazzî'ye gelinceye kadar, 1300 - 1600 yılları arasında Osmanlı coğrafyasında kaleme alınmış seyahatnameler hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1300-1600 yılları arasında Osmanlı döneminde seyahatnameler

Seyahatname hem doğu hem batı edebiyatlarının ilk örneklerini erken tarihlerde verdikleri, tarih boyunca da çokça işlenmiş bir türdür. Bir coğrafya eseri

3 Bedruddin Muhammed el-Âmirî el-Gazzî el-Dimeşki, *el-Metâli'ül-bedriyye fi menâzili'r-Rûmiyye*, tah. ve tak. El-Mehdî İd er-Ravâdiye (Ammân: Dârü's-Suveydi ve el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2004). Makale, bu neşre dayanılarak hazırlanmıştır.

4 Müellif Seyahatname'nin başlangıcında şahsî bir mesele için yola çıktığını açıkça belirtmese de verdiği bilgilerden seyahati şahsî bir nedenle gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

olarak telakki edilen bu türde müellif, gezdiği bölgenin coğrafi bilgisini vermekle yetinmeyip, belki daha da vurgulu olarak bölgenin tarihî, mimarî, sosyal, kültürel, antropolojik ve benzeri daha pek çok yapısına dair bütüncül bir tasvir sunduğu için pek çok ilmî alanda başvuru bir kaynak olmuştur.⁵ Üstelik bunu yaparken kullanılan dil çoğu zaman bu metinleri edebiyat metni olarak değerlendirmemizi mümkün kılacak niteliktedir. Bir seyahatnameden seyyahın 'ben'ini ve bilinçaltını bulup çıkarmak da yine seyahatnamelerin sunduğu imkanlar arasında zikredilebilir. Bir seyyahın eserine hangi bilgiyi alıp hangilerini terk ettiği başka bir deyişle hangilerini okuyucusuyla paylaşmak isteyip hangilerini göz ardı ettiği bile seyyahın bilinçaltına dair önemli ipuçları verebilir.

Arap edebiyatında 'rihle' diye adlandırılan ve en eski seyyah olarak kabul edilen tabînden Mekhul b. Ebi Müslim (112/730)⁶ ile beraber örneklerini görmeye başladığımız 'seyahatname' türü Osmanlı döneminde de varlığını güçlü bir şekilde sürdürmüştür.⁷ Vali, kadı, fakih, edib, sufi, âlim gibi şahsiyetlerin imparatorluk içinde rahatça dolaşma imkanı bulmaları, ilim taliblerinin ve suflilerin ilim ve irfan merkezleri ile âlim ve şeyhlere ulaşma yolunda çıktıkları seyahatler bu türün niçin bu dönemde çok olduğunu açıklar. Bu seyahatnamelerde seyyahlar sadece

5 Seyahatnamelerin tarih incelemelerinde ana kaynak olarak kullanıldığı çalışmalara örnek olarak bkz: Hakan Yılmaz, "Orhan Gâzî'yi Sarayında Ziyaret Etmiş Bir Seyyah/Süfi: Seyyid Kâsım el-Bağdâdî ve Seyâhat-nâme'sinin Kuruluş Devri Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılıçaslan (İstanbul: OSAMER Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi, Mahya Yayıncılık, 2017), s. 17-44; coğrafya incelemelerinde kullanıldığı çalışmalara örnek olarak bkz. Adnan Doğan Buldur, "Evliya Çelebi'nin (17. Yüzyıl) İklim Anlayışı ve Seyahatname'de Beldelerin İklimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33 (2016), s. 390-409; edebiyatın kaynağı olmasına örnek olarak bkz. Baki Asiltürk, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IV/1-1 (2009), s. 911-995.

6 Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVII, s. 9-11. Arap edebiyatında seyahatname türü hakkında bilgi için bkz. Fuad Kındıl, *Edebî'r-rihle fi't-turâsi'l-Arabî* (Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Küttab, 2002). Yine, Arap seyyahları üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapan ve 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar *rihle* türünün nasıl ortaya çıktığı ve geliştiğinin izini süren Touati'nin eserinin de burada zikredilmesi uygun olur. Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, 2. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016).

7 Osmanlı dönemindeki Arapça seyahatnameleri ele alan bir çalışma için bkz. Hilary Kilpatrick, "Between Ibn Battuta and al-Tahtavi: Arabic Travel Accounts of the Early Ottoman Period", *Middle Eastern Literatures*, XI/2 (2008), s. 233-248.

bu yolculuk esnasında gördükleri hemen her şeyi kayda almamış; bunun yanında duydukları hikayeleri, deyişleri, şiirleri de eserlerinde serdetmişlerdir.⁸

1300-1600 aralığında farklı sebeplerle Anadolu'yu dolaşp Anadolu'nun farklı bölgeleri hakkında ve farklı bakış açılarıyla bilgi veren Türk, Arap ve Avrupa kökenli pek çok seyyah olup bunların bir kısmının seyahatnameleri günümüze kadar ulaşmıştır.⁹ Müslüman seyyahların belki de en bilineni İbn Battûta'dır (ö. 780/1378). Meşhur seyyah, Tanca'dan yola çıkarak yaklaşık 28 yıl boyunca 3 kıtada gerçekleştirdiği seyahatini ve seyahati sırasında yaşayıp gördüklerini meşhur *er-Rihle* adlı eserinde okuyucularla paylaşmıştır. Bu uzun gezisinin kısa bir döneminde Anadolu'yu dolaşmış ve Orhan Gazi döneminde Bursa'ya uğramıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hemen yıkılışından sonra ortaya çıkan siyasî ve toplumsal yapı ile ilmî ve ticarî hayat hakkında verdiği bilgiler, ayrıca beylikler hakkındaki tasvirleri önemlidir.¹⁰ Dönemin tanınmış sufilerinden Seyyid Kâsım el-Bağdâdî'nin (ö. 750/1350) yakın zamanda tespit edilen seyahatnamesi de son derece dikkat çekicidir. Çünkü Orhan Gazi döneminde Bursa'ya gelmiş ve onun sarayında 6 ay kadar kalmıştır. Seyahatnâme'sinde özellikle Orhan Gazi ve sarayına dair verdiği bilgiler Osmanlı erken dönemine ışık tutması açısından oldukça değerlidir.¹¹

Bedreddin el-Gazzî ile aynı dönemde yaşamış ve yine onun gibi Arap kültür havzasına mensup Kutbuddin el-Mekki'nin (ö. 992-1582)¹² *el-Fevâidü's-seniyye*

- 8 Özellikle Arap edebiyatında kaleme alınmış seyahatnamelerin genel özelliği olarak kabul edilebilecek bu durum seyahatnameyi edebiyatın önemli bir türü haline getirmiştir.
- 9 Osmanlı dönemindeki seyahatnamelerin bir listesi için bkz: Corci Zeydan, *Tarihü Adabi'l-lugati'l-Arabiyye*, c. III (Mısır: Matbaatü'l-hilal, 1913), s. 322-326; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilauş-Şam Bölgesi) (922-1217/1516-1802)* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2015), s. 454-455; Mehdî İd er-Ravâdiye, "er-Rihle ile'l-Kustantîniyye", *eş-Şark ve'l-garb fî müdevvenâti'r-rahbâleti'l-Arab ve'l-müslimîn, ebbâsü'r-rehbâleti'l-Arab ve'l-müslimîn* (Ebûzabî: 2005).
- 10 İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'n-nuzzâr fî-garâi'bi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr)*, nşr. Abdulhâdî et-Tâzî, çev. A. Sait Aykut, c. I-II (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005); İbn Battûta'nın hayatı ve seyahatnamesi için bkz. A. Said Aykut, "İbn Battûta", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XIX, s. 361-368.
- 11 Yılmaz, "Orhan Gâzî'yi Sarayında Ziyaret Etmış Bir Seyyah/Süfi", s. 17-41. Ayrıca orjinal metin için bkz: Seyyid Kasım el-Bağdâdî, *Seyâhat-nâme li Şeyh Hacı Kâsım Bağdâdî (Arapça harflerle tıpkıbasım)*, ed. İbrahim Arvas (Ankara: 1371/1951).
- 12 Tam adı Ebû Abdillâh Kutbuddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Nehrevâlî'dir. Eymen Fuâd Seyyid, "Nehrevâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 547-548.

*fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye*¹³ ile Ali b. Muhammed Temekrûtî'nin (X./XVI. yüzyıl)¹⁴ *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Turkiyye*¹⁵ adlı seyahatnamelelerinde de hedef-mekan İstanbul'dur. Bunlardan Nehrevâlî nisbesiyle de tanınan Kutbuddin el-Mekkî, Kanuni Sultan Süleyman döneminde iki defa İstanbul'a gitmiştir. İlki 943/1536-37 yılında Portekizlilere karşı Osmanlı Sultanından yardım isteyen Gucerat Sultanı Bahadır Şah'ın veziri Asaf Han ile birlikte; ikincisi de 965/1557 yılında Mekke Şerifi'nin (Seyyid Hüseyin Ebi Nemi), Medine'deki Yeniçeri kumandanı Piri'nin zulmünü Sultana bildirmek üzere Mekkî'yi elçi olarak göndermesiyle vuku bulmuştur. Bu ziyaretler sırasında Osmanlı Devlet adamları ile görüşme ve ulema ile ilmi konuları müzakere etme fırsatı bulmuştur. Hicaz ve Suriye'de Medine, Tebuk, Maan, Şam, Humus, Hama, Halep; Anadolu'da ise Adana, Kölek yokuşu, Kızılışık, Sarıışık, Gavursandığı, Ulukışla, Ereğli, Karapınar, Bozok, Ilgın, Akşehir, Çay, Karahisar, Döğer, Kütahya, Karaöyük, Bozöyük, İznik, Gebze ve Üsküdar yoluyla İstanbul'a gelmiş ve deniz yolu ile İskenderiye, Mısır, oradan da çöl üzerinden Mekke'ye dönmüştür.¹⁶ İkinci seyahatnamenin müellifi Ali b. Muhammed Temekrûtî ise Sultan III. Murad zamanında, 1589'da gemiyle İstanbul'a gelen Fas elçisidir. 1 Cemaziyevvel 997'de (18 Mart 1589) Temekrût'tan çıkıp 16 Muharrem 998'de (25 Kasım 1589) İstanbul'a ulaşan ve 8 Zilkade 998'de (8 Eylül 1590) Cezayir'e tekrar geri dönen müellifin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Üç ana bölüme ayırdığı eserinin birinci bölümünde İstanbul'a gidişinin sebebini ve yolculuk sırasında gördüklerini; ikinci bölümde İstanbul'a ulaşmasından sonra İstanbul'u ve saltanatı; üçüncü bölümde de dönüş

13 Kutbuddin Mekkî, *Seyahatnâme*, Veliyüddin Efendi Kütüp. No. 2440. Richard Blackburn eseri İngilizce'ye tercüme etmiştir. Kutbuddin Mekkî Nehrevâlî, *el-Fevâidü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye: Journey to the Sublime Porte. The Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the Era of Suleyman the Magnificent*, çev. ve yay. haz. Richard Blackburn (Würzburg: Ergon Verlag, 2005).

14 Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şeyh el-Cezûlî el-Bekrî ed-Derî et-Temekrûtî'dir.

15 Ali b. Muhammed et-Temekrûtî, *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Turkiyye*, thk. Muhammed es-Salihî (Abudabi: Dâru's-Suveydî li'n-neşr ve't-tevzi; Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-dirasat ve'n-neşr, 2007). Eser 1929'da Fransız Albay Henry de Castries tarafından Fransızcaya çevrilerek neşredilmiştir.

16 Ekrem Kamil, Mekkî'nin Anadolu'da gezdiği yerlere dair anlatılarını Bedreddin Gazzî'nin anlatısıyla beraber Türkçeye çevirmiştir. Bkz. Ekrem Kamil, "Hicri Onuncu (Miladi Onaltıncı) Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzî-Mekkî Seyahatnamesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I (1937), s. 3-90.

yolculuğunu anlatır. Her iki eser de XVI. yüzyıl İstanbul'u ile saltanat hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır.

Osmanlı Devleti'nin toprakları yanında farklı bölgelere de seyahat eden Kâdî Muhibbuddin Ebû'l-fazl Muhammed b. Takiyyuddîn el-Hamevî'nin (ö. 1016/1608) seyahatlerinde gördüklerini, yaşadıklarını kayda aldığı 3 seyahatnamesi dönemin bu türde kaleme alınmış önemli örneklerindedir. Bunlar: *Hâdi'l-ezânî'n-Necdiyye ile'd-diyâri'l-Mısıryye*, *Bevâdi'd-dumûi'l-andebiyeye bi-vâdi'd-diyâri'l-Rûmiyye* ve *er-Rihletü't-Tebrîziyye*'dir.¹⁷ Bunlardan Osmanlı topraklarında yaptığı seyahati anlattığı ikinci eser, Şam'daki görevinden azledilen bir Kadî'nın görevine dönebilmek için Devlet erkânına şikayetini bildirmek ve görevine iadesini sağlamak üzere İstanbul'a yaptığı seyahatini konu alır. Bu makalenin konusunu teşkil eden Bedreddin el-Gazzî de aynı hedefle İstanbul'a seyahat etmiştir. Bu dönemde Arap tebaanın görevine iade talebiyle İstanbul'a seyahatleri sık karşılaşılan bir durumdur.¹⁸ Yine bir başka örnek olarak İbnü'l-İmam Şemsuddin Ebû'l-Abbâs el-Busravî'nin (ö. 1003/1594'den sonra) *Tuhfetü'l-enâm fi fadâilî'ş-Şâm* adlı eseri verilebilir.¹⁹

Anadolu topraklarını ziyaret eden Arap tebaadan seyyahların yanında Türk ve Avrupa kökenli seyyahlar da mevcut olup Türk seyyaha örnek olarak, Ulu Arif Çelebi'nin (ö. 719-1319)²⁰ Mevleviliği yaymak için 710-719 yılları arasında Menteşe, Sivas, Ahlat, Karahisar, Erzurum, Akşehir, Sultaniye, Amasya, Alâiyye, Tokat, Niksar, Kastamonu, Beyşehir, Larende, Kütahya, Birgi, Aksaray'ı dolaşması verilebilir. Ulu Ârif Çelebi'nin yanında seyahat eden müridi Şemsuddin Ahmed el-Effâkî (ö. 761-1360) Farsça olarak yazdığı eseri *Menâkıbu'l-Ârifîn*'de, hem şeyhi ve seyahatleri hem de devrinin ilim ve tasavvuf adamları ile tasavvufî âdâb

17 Abdulsattâr Alhajhamed, "Dirâse li rihleti'l-Kâdî Muhibbiddin el-Hamevî el-müsemmat Bevâdi'd-dumûi'l-andemiyye bi vâdi'd-diyâri'r-Rûmiyye", *NÜSHA*, 48 (2019), s. 203-226.

18 Örnek olarak müderrislik görevinden alınması sebebiyle şikayetini yetkili mecralara bildirmek ve görevine iadesini talep etmek üzere Medine'den İstanbul'a gelen İbrahim el-Hiyârî (ö. 1672) ve seyahatnamesi verilebilir. Bkz. Ayşe Türkhan, "Osmanlı Payitahtında Medineli bir Seyyah: İbrahim el-Hiyârî ve İstanbul İzlenimleri (1669-1670)", *Osmanlı İstanbulu VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2019), s. 233-244.

19 Yayımlanan metin için bkz. Ahmed b. Muhammed el-Busravî, *Tuhfetü'l-enâm fi fadâilî'ş-Şâm*, tah. Abdülaziz Feyyaz (Kahire: Dâru'l-beşâir li't-tibaa ve'n-neşr, 1998).

20 Tahsin Yazıcı, "Ârif Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, III, s. 363-364.

ve merasimler hakkında oldukça önemli bilgiler verir.²¹ Avrupa kökenli bir örnek olarak da, Bertrandon de la Broquière'in²² *Le Voyage d'Outremer* adlı seyahatnamesi zikredilebilir. Burgonya Dukası III. Philippe le Bon'un müşaviri ve saray nazırı olan müellif 835/1432 senesinde Hacı olarak gittiği Kudüs'ten Fransa'ya dönerken Anadolu'dan geçmiştir. Asıl hedefi haclı seferine hazırlık olması için Türklerin gücü hakkında bilgi toplamak olan seyyah yolu üzerindeki beyliklerin özellikle iktisadî ve siyasî yapılarına odaklanmış, ancak eserinde yiyecek-içeceklerle de değinmiş ve bazı coğrafi bilgiler vermiştir.²³

**Ebû'l-Berekât Bedruddin Muhammed b. Radiyyuddin
el-Gazzî el-Âmirî (ö. 984/1577)²⁴**

Şam'ın önemli ulema ailelerinden birine mensup Gazzî²⁵ 904/1499'da Şam'da doğdu. Babası âlim- kadı, kendisi de Şafîî fakihî, tefsir, usul ve hadis âlimidir. Babası onu yetiştirmesi için Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed b.

21 Şemsuddin Ahmed el-Eflakî el-Ârifî, *Menakibü'l-Ârifîn* (metin), haz. Tahsin Yazıcı, c. I-III (Ankara: TTK, 1980). Eser 2002 tarihinde İngilizceye de çevrilmiştir. Shams al-Din Ahmad-e Aflakî, *The Feats of the Knowers of God (Manâqeb al-'ârefîn)*, çev. John O'Kane (Leiden&Boston&Köln: Brill, 2002). Eser hakkında bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Menâkibü'l-Ârifîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, s. 114-115. Ayrıca bkz. Fatih Bayram, "Ulu Arif Çelebi'nin İlhanlı Payitahtına Seyahatleri Hakkında Bazı Tespitler", *Avrasya Etüdlere*, 42 (2012), s. 157-168.

22 Semavi Eyice, "Bertrandon de la Broquière", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s. 523-524.

23 Bkz: Semavi Eyice, "Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432-1433)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/1-2 (1975), s. 85-126.

24 Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâire bi a'yâni el-mieti'l-âşira*, tah. Cebrail Süleyman Cebur, c. III, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-âfâkî'l-cedide, 1979), s. 3-10; Şihabuddin el-Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehrâtü'l-hayâti'd-dunya*, tah. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, c. I (Dimaşk: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî, 1967), s. 138-144; İbnü'l-Hanbelî, *Durrü'l-hubeb fi târihi a'yâni Haleb*, tah. Mahmud el-Fâhürî, Yahya Abbâra, c. II (Dimaşk: Vuzâretü's-sekâfe, 1972), s. 436-439; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi abbâri mâ zeheb*, tah. Ali Mahmud el-Arnâvut, c. VIII (Şam, Beyrut: Dâr İbn Kesir, 1995), s. 403-406; Fatih Çollak, Cemil Akpınar, "Gazzî, Bedreddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, XIII, s. 537-539. Ayrıca hakkında modern bir çalışma için bkz. Ralf Elger, "Badr al-Din Muhammad al-Ghazzi", *Essays in Arabic Literary Biography, 1350-1850*, ed. Joseph Lowry, Devin Stewart (Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2009), s. 98-106.

25 Şam'ın önemli ulema ailesi olan Gazzî ailesi hakkında bilgi için bkz. Gürzat Kami, "Damascene Scholars in the Mamluk-Ottoman Transition: History of Three Generations of the Ghazzi Family" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi, 2023.

Ali el-İskenderî el-Mizzî (ö. 906/1501)²⁶ adlı bir sûfiye teslim etti. Mizzî, Gazzî'yi yetiştirdi ve daha 2 yaşında iken tasavvuf hırkasını giydirdi. Gazzî, Şam'da devrin ileri gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. Küçük yaşta babasıyla beraber gittiği Mısır'da da 5 yıl süreyle bölgedeki en önemli âlimlerin ilimleriyle donandı. 17 yaşında Şam'a döndükten sonra öncelikle Emeviyye camiinde şeyhulkurrâlık ve maksure imamlığı yaptı; sonra sırasıyla Âdiliyye, Fârisiyye, Berâniyye, Mukaddemiyye, Takviyye, Cevvâniyye medreselerinde dersler verdi. Döneminin tefsir, kıraat, hadis, fıkıh alimi olarak bilindi; ayrıca edip ve şair olarak tanındı. Aynı dönemde yaşamış Kutbuddin el-Mekkî de seyahatnamesinde Gazzî'nin yüksek derecede bir âlim olduğuna vurgu yapmıştır.²⁷

Bedreddin el-Gazzî, 936 senesi 18 Ramazanında saraydan istekte bulunmak üzere oğlu Şehabeddin Ahmed ve maiyyetinden bir grup ile beraber İstanbul'a doğru yola çıktı. 937 senesi 28 Zilhiccede isteğini elde etmiş olarak Şam'a geri döndü. Oğlu Necmeddin el-Gazzî'nin anlattığına göre ömrünün yarısında uzlete çekilmiş, ancak devlet erkânının kendisiyle görüşme taleplerini de geri çevirmemiştir. Bunlar arasında Şam valisi Mustafa Paşa ve Derviş Paşa'nın ismini zikrederek paşaların, kadınların, devlet büyüklerinin Gazzî'ye nasıl hürmet gösterdiklerini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Oğlu ayrıca babası hakkında müstakil bir kitap yazdığını da belirtir.²⁸ 984/1577 tarihinde vefat eden Gazzî arkasında tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, kelim, Arap dili gibi alanlarda 100 den fazla eser bırakmıştır. Eserlerinin bir bölümü manzum olup şiirleri de güçlüdür. Manzum eserleri içerisinde 100.000 beyitlik *et-Teysîr fi't-tefsîr* adlı Kuran tefsiri oldukça önemlidir. İstanbul'a yaptığı yolculuğu yazıya döktüğü Seyahatnâme'si de bu eserler arasında önemli bir yere sahiptir.²⁹

26 Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Hayri Kaplan, "Farkında Olunmayan Mühim Bir Sima: Şemsüddin Muhammed el-İskenderî el-Mizzî", *Dini Araştırmalar*, XVI/43 (2013), s. 149-172.

27 Kutbuddin Mekkî, *Seyahatnâme*, Veliyüddin Efendi Kütüp. No.2440, v. 129.

28 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. III, s. 5.

29 Bu eserlerin dökümü için bkz. *el-Kevâkibu's-sâire*, c. III, s. 5-6; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kutub vel-funûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, c. I (Ankara: MEB Yayınları 1941), s. 122-123, 153, 240, 380, 443, 454, 478, 596, 730-731, 735, 836, c. II, s. 1260, 1332, 1617, 1651; *Reyhânetü'l-elibbâ*, c. I, s. 138-144; Carl Brockelman, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, c. II (Leiden: Brill, 1943), s. 473-474; Carl Brockelman, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, *Supplementband*, c. II (Leiden: Brill, 1937), s. 488.

Tasvirlerdeki suretler

Gazzî'nin anlatısındaki kendine ilişkin silik resmini tespit etmek için metne yöneldiğimizde nasıl bir manzara ile karşı karşıya geliriz? Bu soru Seyahatnâme'nin satırları arasına serpiştirilmiş bilgiler ortaya konarak şöyle cevaplandırılabilir:

Öncelikle Gazzî seyahati sırasında attığı her adımın tarihini -ayını, gününü ve hatta günün hangi vaktinde olduğunu zikrederek- tam olarak ortaya koymuştur. Okuyucu Gazzî'nin tam olarak 936 senesi 18 Ramazan'ında (16 Mayıs 1530) Pazartesi günü ikinci vakti Şam'dan çıktığını, ve sırasıyla Suriye'de Balebek, Rasu'l-Ayn, Humus, Hama, Muarre, Halep; Anadolu'da ise Misis, Adana, Kölek, Akköprü, Ereğli, Konya, Akşehir, Afyonkarahisar, İnönü, Ermenipazar, Yenişehir, İznik, İzmit, Gebze, Üsküdar yolunu takip ederek Zilkadenin 1'inde (27 Haziran 1530) Pazartesi günü İstanbul'a vardığını; bir yıl kadar İstanbul'da kalıp işlerini tamamladıktan sonra 937 senesi 22 Şevvalinde (8 Haziran 1531) Perşembe günü yola çıkıp yine aynı yolu takip ederek geri döndüğünü ve Zilkade'nin 24'ünde Pazartesi günü (9 Temmuz 1531) öğleden sonra Haleb'e vardığını; burada 20 gün kadar kaldıktan sonra yola çıkıp 28 Zilhicce (12 Ağustos 1531) Cumartesi günü Şam'a ulaştığını yazarın ayrıntılı anlatısından takip edebilmektedir. Dolayısıyla Seyahatname müellifi, hayatının bu döneminde kendisinin ve beraberindekilerin yaşadıklarını tam anlamıyla kayıt altına almıştır denilebilir.³⁰

Müellif seyahatinin sebebini açıkça söylemese de söyledikleri sanki kendisini koruyup kollayan babasının vefatından sonra Şam'da yaşamın onun için zorlaştığını ve İstanbul'a destek aramak için gittiğini düşündürmektedir. Yazarın en ciddi travması babasını kaybetmesidir. Yola çıkmasının ana nedeni de budur. Denebilir ki, babasının gölgesi çekilince Gazzî, içinde yaşadığı toplumda güç ve itibar kaybına uğramış; hatta kasdî kötü muamelelere muhatap kalmıştır. Şöyle diyor:

“Şeyhülislam babam ruhunu teslim ettikten sonra kendimi Şam'dan atıp yollara sığınmayı istedim. (Çünkü) su kaynağı kurudu, yardımcı yitip gitti, güvenilen ihanet

30 Bu çalışma, müellifin kendisini takip edebildiğimiz bir kaynak olmasının yanında 16. yüzyıl Anadolu'su ve İstanbul'una ve ayrıca Arap dünyasının özellikle Şam bölgesindeki Müslümanların Osmanlı Türküne bakış açısına da ışık tutar. Dolayısıyla metin bu açıdan da okunabilir. Böyle bir çalışmaya örnek olarak bkz. Yehoshua Frenkel, “The Ottomans and the Mamlüks through the Eyes of Arab Travelers (in 16th-17th Centuries)”, *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, ed. Stephan Conerman, Gül Şen (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), s. 275-294.

etti, taahhütte bulunan yalan söyledi, avâne azaldı... Hem mekân hem nefis hem de yaşam dar geldi, çöplerin köpekleri aslanların gücünü test eder oldular."³¹

Hatta bu cümlelerin hemen ardından söylediği şu iki beyti, duygularını ifade için görevlendiriyor:

لم يبق صافٍ ولا مصافٍ   ولا معين ولا مُعين
وفي المساوي بدا التساوي   فلا أمينٌ ولا يمين

Ne dupduru olan ne duruluğa muhatab olan kaldı

Ne yardım eden ne de yardımcı olunan baki

Kötü olanda kötülük ortaya çıktı

Ne güvenilir olan ne de yemin kaldı

Seyahatnâme'nin ileriki sayfalarında seyahatin sebebine dair başka ipuçları da mevcuttur. İstanbul'daki günlerini aktarırken burada bir araya geldiği devlet adamlarını zikrettiği bölümde, babasının Mısır'dan dostu Veziriazam Ayas Paşa'nın (ö. 946/1539)³² işlerini halletmekle mükellef kıldığı Kazasker Kâdirî Çelebi'nin (ö. 955/1548),³³ durumuyla yakından alakadar olduğunu; ancak bu arada Şam Kadısı İsrafilzâde Fahreddin Efendi'den (ö. 943/1536) kendisi aleyhine yazılmış bir iddianame geldiğini aktarmaktadır. Üç-beş kişinin haksız iftiralarına karşılık aslında tüm Şam ahalisinin hem ona, hem de ailesine karşı büyük bir saygısı olduğunu iddia etmektedir. Bunu dile getirince çok müteessir olan Ayas Paşa ve Kâdirî Çelebi tüm memuriyetlerini daha da güçlendirerek ve daha fazlasını vererek gönlünü almışlardır.³⁴ Dolayısıyla asıl hedefin, haksız yere bir vazifeden el çekirilmiş olmasından dolayı İstanbul'da hakkını aramak olduğu söylenebilir. Bedreddin el-Gazzî'nin bu eseri üzerinden Osmanlı Devleti ile Arap dünyası arasındaki sıkı ilişki ve siyasi geçişlilikler de okunabilir.³⁵

Gazzî'nin bu durumu kabullenmeyeceğini vurguladığı anlatımı, muhatap kılındığı durumda işi olurluna bırakmadığını, tembellik etmediğini, bahanelere sığınmadığını, hakkını aramayı ciddiye aldığını göstermektedir. Nitekim konu

31 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 22.

32 Bekir Kütükoğlu, "Ayas Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, IV, s. 202-203.

33 Mehmet İpşirli, "Abdülkadir Hamdî Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, s. 240.

34 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 267.

35 Bu ilişkinin incelendiği bir çalışma için bkz. H. Pfeifer, *Empire of Salons: Conquest and Community in Early Modern Ottoman Lands* (New Jersey: Princeton University Press, 2022).

bağlamında “keşke ve umulur ki” gibi gerekçelendirmeleri reddettiğini, acizyet ve tembellikten Allah’a sığındığını, başa gelenle muhatap olunması gerektiğini kesin bir dille vurgulamaktadır.³⁶

Gazzî, metninin giriş kısmında yolculuk hazırlıklarını ve hem kendi hem de ailesinin duygularını uzun uzadıya anlatmaktadır. Yaptığı hazırlıklar tedbiri bir insan olduğuna işaret etmektedir.

Yolculuğa çıkmadan önce oğlu Ahmed’le birlikte Kâmilîyye medresesinde yürürler, Benî Ümeyye camisinde namaz kılarlar. O gece kendisi endişe ve üzüntü içinde gecelerken annesi başında sabahlar. Yakın aile bağlarının sıcaklığını hissettiğimiz her satırda ve bu hisleri daha iyi ifade için vazifelendirdiği her şiir beytinde okuyucuya duygusal ve ailesine bağlı bir adamın yola revan olmasının zorluğunu hatırlatmaktadır.

أتغلبني عيناى ليلة بيننا   ووالدتي من شدة الوجد لم تنم
أ من قسوة هذا أم الكرب غامر   لقلبي مما حلّ فيه من الألم

Ey gözlerim! Ayrılık gecesinde beni yendiniz mi?
Halbuki validem üzüntüsünden hiç uyumadı.
Bunun kasvetinden mi yoksa kederden mi taşıyor,
Acıdan çözülmüş bu kalbim?..

Müellifin oldukça duygusal bir şahsiyet olduğu söylenebilir. Bu duygusallığını sadece ailesinden ayrıldığı sırada serdetmekle kalmayıp yolculuğu sırasındaki her ayrılışında aynı duyguya dönmüştür. Çünkü bu ayrılıklar ona vatanından ayrılışı hatırlatmakta ve hemen her fırsatta ‘ayrılık acısı’ üzerine vurgu yapmaktadır. Zira klasik dönem Arap edebiyatında vatan/ev özlemi teması yaygın bir gelenek olup pek çok edip, şair ve seyyah bu temayı sıklıkla kullanmıştır.³⁷ Müellifin de yolculuğu süresince sıkça depreşen ‘özlem’ini dillendirmekten geri durmadığı görülmektedir.³⁸ Hatta gittiği şehirlerde muhabbet kurduğu insanlardan ayrılırken

36 *el-Metâli‘ul-bedriyye*, s. 23.

37 Beatrice Gruendler, “Leaving Home: *Al-ḥanin ilâ l-awṭân* and its alternatives in classical Arabic literature”, *Visions and Representations of Homeland in Modern Arabic Poetry and Prose Literature*, ed. Sebastian Günther, Stephan Milich (Hildesheim, Zurich, New York: George Olms Publishers, 2016), s. 1-41.

38 Müellif ayrılık acısını sık sık tekrarlar. Zaman zaman evlatlarından, annesinden ve ehlinde ayrıldığı için dem vurur; zaman zaman da vatanını yadedir. Bu yerlere örnek olarak bkz. s. 25-31, 34, 75-76, 126, 134, 218, 256, 259...

hissettiklerini ifade ettiği cümleleri yine vurgulu ve duygu yüklüdür. Öyle ki bedeni dostundan ayrılır ancak kalbini onda bırakır; o mekana veda edene güler ancak bu durumun vedasından dolayı hıçkırığa hıçkırığa ağlar:³⁹

.../وودعنا مولانا السابق في الذكر المتقدم بالذكر وداعا استولى على القلب واستعلى على الفكر، وفارقتة بالجسم والقلب له مصطحب، وانا ضاحك من ودع ذلك المحل ومن وداع ذلك الحال منتحب.

Tüm bu duygusallığıyla beraber, aldığı bir kararı her şartta uygulama iradesine sahip olduğu da -yukarıda da ifade edildiği üzere- başa gelenle yüzleşmek ilkesinden hareketle yola revan olmasından anlaşılmaktadır.

Müellif bu seyahat için ardında ağlayan ve en büyüğü 7 yaşında olan 3 küçük çocuğunu, annesini ve diğer aile efradını bırakmıştır.⁴⁰ Onunla birlikte yolculuğa çıkan oğluyla beraber çocuklarının isimleri Ahmed, Hatice, Cuveyriye ve Asil'dir.⁴¹ Arkasından dökülen yaşlardan ve onu geçirmeye gelen kalabalıktan dolayı dostlarını önemseydiği söylenebilir; dostları da kendisini seviyor olmalı ki, hatırı sayılır bir kalabalık veda etmeye gelmiştir. Bu aynı zamanda toplum içindeki yeri ve itibarına dair önemli bir göstergedir. Zaten toplum içindeki itibarını yolculuğu esnasında karşılaştığı şahsiyetlerin ona karşı davranışlarından da takip etmek mümkündür. Her gittiği yerde saygı görmüş, en güzel şekilde ağırlandıdır.

Yolculuğa oğlu Şihâbuddin Ebû'l-Fadl Ahmed (d.1525) ile⁴² birlikte, aralarında Kâdilkudât Muhammed b. Ahmed ibn el-Furfûr (ö. 937/1531)⁴³ da olmak üzere dostlarından bir grup eşlik etmiştir. Ancak İbn el-Furfûr yolda Şam valisinden gelen bir emirle geri dönmüştür.⁴⁴

Gazzî'nin ilmî ciddiyeti yolculuğa hazırlık evresinde dahi müşahade edilmektedir. Çünkü yolculuk hazırlıklarının bir ayağını da yanına alacağı kitaplar oluşturmaktadır.⁴⁵ Yolculuğunun hemen her safhasında seyyahın aynı zaman-

39 Örnek olarak bkz. *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 253.

40 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 29.

41 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s.198-199.

42 Hayatı hakkında bkz. *el-Kevâkibu's-sâire*, c. III, s. 92-99. Müellifin diğer oğlu, dönemin ulemasına dair yazdığı bu eserinde, kardeşinin biyografisine de yer vermiş ve burada kardeşinin, babasının kitaplarını okuyup-yazıp, karşılaştırmalar yapması sebebiyle kendi telifatını çok yapmadığını belirtmiştir. *el-Kevâkibu's-sâire*, c. III, s. 93.

43 Hakkında bilgi için bkz: *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 22; *Şezerâtü'z-zehab*, c. X, s. 341.

44 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 23, 70-72.

45 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 31.

da hatırı sayılır bir âlim olduğuna dair ipuçları okuyucuya eşlik etmektedir. Bu ipuçlarının en önemlisi mensup olduğu ilmiye tabakasının kazandırdığı davranış gereği gittiği şehirlerdeki âlimlerle bir araya gelip görüşmesidir. Bu görüşmeler esnasında âlimlerle ilmi konuları müzakere ettiği de görülmektedir.⁴⁶

İlmî ciddiyetinin diğer bir göstergesi de uğradığı şehirlerdeki kendinden önce yaşamış meşhur âlimlere atıf yapmasıdır. Mesela Konya'da Şafîî ve Hanefî fakih ve imamların, sufilerin çokluğundan bahsettikten sonra Sadreddin Konevî'yi (ö. 673/1274)⁴⁷ örnek olarak verir. Zira Konevî, vahdet-i vücud düşüncesinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den sonraki en önemli temsilcisidir. Yine el-Maarra kentinden geçtiği sırada geçmiş ulemadan bahsederken meşhur Arap şair ve filozofu Ebû'l-Alâ'yı (ö. 449/1057)⁴⁸ zikretmesi bir başka çarpıcı örnek olarak verilebilir.

Müftü, kadı gibi şehrin eşrafı da buluşup görüştüğü kişiler arasındadır.⁴⁹ Gittiği yerlerde varsa öğrencilerinin de ziyaretine gelmesi, onlarla ders halkaları oluşturması bilgisinin derinliğine, şöhretinin yaygınlığına ve ona gösterilen saygıya dair bilgi vermektedir. Bir örnek olarak müellifin şu anlatısı zikredilebilir:⁵⁰ Halep'e ulaştıklarında Şeyh Huseyn el-Bîrî'nin zaviyesine giderler. Gazzî'nin dostum ve öğrencim diye tanıttığı şeyhin oğlu Ahmed Ebû'l-Abbâs Şihâbuddin⁵¹ onu büyük bir sevinç ve hürmetle karşılar. Bu dost ve öğrencinin Şam'da uzun süre kendisinden okuduğunu bu vesileyle anlatan müellif ayrıca iki eserini de zikreder. Bu eserlerden birincisi ilimler tasnifi ve eğitim öğretim konularında kalemeye aldığı *ed-Durru'n-nazîd fi âdâbi'l-mufîd ve'l-mustefîd*⁵² olup eser Muhyiddin en-Nevevî'nin *Şerhu'l-Müzehheb*'ine hâşiyedir. İkincisi de *el-Burhânu'n-nâhiz fi istibâhati'l-vat'i li'l-hâ'iz* adlı âdet gören kadınla cinsi münasebet hakkındaki eseridir. Verdiği bilgiye göre öğrencisi Ahmed Şihâbuddin birinci eserin büyük çoğunluğunu, ikinci eserin de tamamını okuyarak icazet almıştır. Aynı makamda müellif yine en-Nevevî'nin *el-Minhâcu't-tâlibîn*'i okuttuğu öğrencisi Cemaleddin

46 Müellif girdiği şehirdeki alim ve öğrencilerine eserinde büyük yer verir. Örnek olarak Halep'teki ulemayı 10 sayfada anlatmıştır. Bkz. *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 60-70.

47 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 58. Ayrıca hayatı hakkında bilgi için bkz. Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, XXXV, s. 420-425.

48 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 102. Ayrıca hayatı hakkında bilgi için bkz. Sahbân Halîfât, "Ebû'l-Alâ el-Maarî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, X, s. 287-291.

49 Örnek olarak bkz. *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 39-40.

50 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 60-61.

51 Hayatı hakkında bkz. *el-Kevâkibü's-sâire*, c. II, s. 104; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. X, s. 484.

52 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 735.

Yusuf b. Muhammed b. Osman ile karşılaşır. Ona İbn Malik'in *Elfiyyesi*'ne yazdığı manzum şerhini ve babasına yazdığı *Mersiye*'yi okumuştur. Babasına yazdığı mersiye'nin ilk beyti şöyledir:

قلب يذوب وأدمع تتدفق والجسم بينهما غريق محرق

Kalp erimekte, gözyaşları sel olup akmakta
Beden bu ikisi arasında bir yandan boğulup bir yandan yanmakta

Müellif telif ettiği eserleri, ayrıca, İstanbul'da evinde kaldığı ve ilminden, sohbetinden istifade ettiğini söylediği baba dostu muhaddis Ebû'l-Feth Abdurrahim el-Abbâsî (ö. 964/1556)⁵³ ile münasebetini ve ilmî müzakerelerini aktardığı uzun bölümde daha ayrıntılı şekilde vermektedir. Buna göre: Ev sahibinin telif ettiği ve telif etmekte olduğu *Şerhu'l-makâmât*, *Şerh ala'l-Hazreciyye*, *Me'âhidu't-tensîs fi şerhi şevâhidi't-Telhis* ve diğer eserlerini görüp okumuştur. Zikri geçen bu sonuncusunu müellifin evinde misafir olduğu esnada telhis etmiş ve *Takribu'l-me'âhid* olarak isimlendirmiştir. Aynı bölümde hem Ebu'l-Feth el-Abbâsî'nin hem de kendisinin nazmettiği şiirlerden ve karşılıklı şiir atışmalarından örnekler sunar. Babası için nazmettiği *Kâfiye kasidesi* ile *Hâiye mersiyesini* tamamıyla verir. Yukarda adı geçen *ed-Durru'n-nazîd* ile *el-Burhânu'n-nâhiz* adlı iki eseri ile misafirliği sırasındaki teliflerinden *el-Behcetü'l-vefiyye bi hucce'ti'l-Elfiyye* diye isimlendirdiği manzum *Elfiye şerb*'ini ve bu şerhin *Telhis*'ini ona hediye eder. Ayrıca bu bölümde teliflerinin 70 kadar olduğunu söylemektedir.⁵⁴

Gazzî'nin eserlerine dair başka bir ayrıntı Veziriazam Ayas Paşa'yı ziyaretini naklettiği bölümde görülmektedir. Buna göre Gazzî ona İbnü'l-Bevvâb hattıyla bir Kuran ve bir de *Kasîde-i burde* hediye eder. *Kasîde*'den bazı beyitleri okuyan Veziriazam bu *Kasîde*'yi ve ayrıca *Âyetu'l-Kursî*'yi şerh etmesini ister. O da kısa süre içinde her ikisinin de şerhini yapar ve *ez-Zubde* olarak isimlendirdiği *Kasîde şerhini* temize çekerek Veziriazam'a takdim eder.⁵⁵

53 Hayatı hakkında bkz. *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 161; *Şezerâtu'z-zeheb*, c. X, s. 486. Ayrıca bkz. Halim Öznurhan, "Abbâsî, Abdürrahîm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, EK I, s. 5-6.

54 Gazzî, dönemin bu meşhur alimi ile geçirdiği zaman dilimini seyahatnamesinde uzun uzadıya tasvir etmiştir. Babası ile de yakın dost olan Abbasî'nin hayatına dair inceliklerin takip edilebildiği bu bölümde özellikle şiirleri büyük bir yer tutmaktadır. Bkz: *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 137-202.

55 *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 132-133.

Seyahatname'de müellif, eserlerini rivayet etmek üzere icazet aldığı müellifleri ve eserlerini zikrettiği bölümde "benim eserlerime gelince.." diye bir başlık açarak kendi telifatından daha önce zikretmediklerini okuyucuya sunar.⁵⁶ Bunlar Rum diyarında 905-906/1499-1500 yıllarında telif ettiği *Buhârî Şerhi*, gece namazı bölümüne ulaştığı genişletilmiş *Buhârî Şerhi*, yarısını geçtiği *Makâmât-ı Harîrî Şerhi*, fıkıh ilminde *İrşâd*, *Şevâhidu telhîsi'l-Miftâh*'a *Şerh*, Aruz'da *el-Hazreciyye*'ye *Şerh* ve *kasideleri*'dir.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak, seyahatname yazarının okuyucuya kendi telif ettiği kitapları ve eğitim tarzı hakkında bilgi verdiği gibi genel olarak okuttuğu kitapları da zikrettiği söylenebilir. Verdiği bilgiler eğitim tarihi açısından da son derece önemlidir.

Müellif kendisiyle teşrik-i mesai yaptığı ve ilmî sohbetlerinden istifade ettiğini söylediği Ebû'l-feth Abdurrahim el-Abbâsî'yi anlatmayı bitirdikten sonra kendi ilmî gelişimine katkıda bulunmuş ve kendisine icazet vermiş diğer isimleri de sırasıyla zikretmeyi uygun bulmuştur. Dolayısıyla bu isimleri takip ederek Gazzî'nin ilmî kariyerini bir ölçüde tespit etmek mümkündür. Zikrettiği isimler şunlardır:⁵⁷

1. Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Burhâneddin en-Neşâî (ö. 937/1530)⁵⁸
2. Muhyiddin el-Kâfiyeci el-Hanefî (ö. 879/1474)⁵⁹
3. Eminuddin el-Aksarayî el-Hanefî (ö. 880/1475)⁶⁰
4. Muhibbuddin b. eş-Şihne el-Hanefî (ö. 890/1485)⁶¹
5. Seyfuddin el-Hanefî (ö. 881/1476)⁶²
6. Şemsuddin Muhammed el-Emşâtî el-Hanefî (ö.885/1480)⁶³
7. Burhâneddin İbrahim el-Lekkânî el-Malikî (ö. 896/1491)⁶⁴

56 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 205.

57 İsimler birebir müellifin zikrettiği gibi verilmiştir. *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 201-205.

58 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 161; *Şezerâtu'z-zeheb*, c. X, s. 314.

59 Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, XXIV, s. 154-155.

60 Sehâvî, *ed-Davu'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tasi*, c. I-XII (Beirut: Daru'l-mektebeti'l-hayat, ts), c. X, s. 240; *Şezerâtu'z-zeheb*, c. IX, s. 490.

61 *ed-Davu'l-lâmi'*, c. IX, s. 995; el-Alam, Zirikli, c. VII, s. 51.

62 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. I, s. 227; *ed-Davu'l-lâmi'*, c. IX, s. 173-175.

63 *ed-Davu'l-lâmi'*, c. XI, s. 185; Ahmed b. Tolun, *Mufâkehetu'l-hilân fi havâdisi'z-zaman*, tahş. Halil el-Mensur (Beirut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye), s. 27.

64 *ed-Davu'l-lâmi'*, c. I, s. 161; *Şezerâtu'z-zeheb*, c. IX, s. 539.

8. Veliyyüddin Muhammed es-Suyûtî eş-Şafî (ö. 911/1505)⁶⁵
9. Şerefuddin Musa b. İd el-Hanefî (ö. 886/1481)⁶⁶
10. Sirâcuddin Umer el-Abbâdî eş-Şafî (ö. 885/1480)⁶⁷
11. Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed el-Cevcerî eş-Şafî (ö. 889/1484)⁶⁸
12. Celâluddin Muhammed el-Bekrî eş-Şafî (ö. 891/1486)⁶⁹
13. Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Kasım eş-Şafî (ö. 918/1512)⁷⁰
14. Fahrüddin Osman b. Muhammed ed-Diyemî eş-Şafî (ö. 908/1502)⁷¹
15. Necmüddin es-Sahrâvî el-Heresânî (ö. 879/1474)⁷²
16. Bedrüddin Hasan b. Nebhân (ö. 889/1484)⁷³
17. Burhânüddin İbrahim b. Zahîra eş-Şafî (ö. 891/1486)⁷⁴
18. Muhammed el-Kalşânî et-Tunusî (ö. 890/1485)⁷⁵
19. Muhibbuddin Muhammed b. el-Garsî Halil el-Busravî

Gazzi'nin babası da hem ulema hem de devlet erkânı tarafından saygı gösterilen bir âlimdir. Müellif Seyahatnâme'sinde eserleri, öğrencileri, icazet aldığı âlimler gibi kendi eğitim faaliyetlerine dair bilgi vermekle yetinmemiş; okuyucuyu, seyahati sırasında karşılaştığı âlim olan babasının öğrencileriyle de buluşturmuştur. Buna örnek olarak Balebek'te tesadüf ettiği Muhammed Münir el-Attâr verilebilir.⁷⁶ Veziriazam Ayas Paşa'nın "Şam'da bu adam ve babası dışında dostum yok." demesi aralarındaki ilişkinin boyutunu göstermektedir.⁷⁷ Zira Ayas Paşa, Şam Beylerbeyi iken müellifin babasıyla sohbet etmiş, ona karşı saygıda kusur etmemiş, hayır duasını almıştır.

65 Sedat Şensoy, "Süyûtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXVIII, s. 201-202.

66 *ed-Davül-lâmi'*, c. I, s.161

67 *ed-Davül-lâmi'*, c. VI, s. 81; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 511.

68 *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 552; *ed-Davül-lâmi'*, c. VIII, s. 123.

69 Halit Ünal, "Celâl el-Bekrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, VII, s. 241.

70 İbn Garabili olarak meşhurdur. Bkz. Cengiz Kallek, "İbn Kâsım el-Gazzi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XX, s. 105-106.

71 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. I, s. 259; *ed-Davül-lâmi'*, c. V, s. 140.

72 *el-Kevâkibu's-sâire* de "el-Harestani", c. II, s. 162.

73 *ed-Davül-lâmi'*, c. III, s. 127.

74 *ed-Davül-lâmi'*, c. I, s. 88; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. IX, s. 525.

75 *ed-Davül-lâmi'*, c. VIII, s. 257.

76 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 42.

77 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 133.

Seyyah zaman zaman yolda dost meclislerinde geçen bazı konulardaki ilmî mülahazalarını sunmaktadır. Dolayısıyla bu, Gazzî'nin bazı ilmî konulardaki görüşlerini bu Seyahatnâme vasıtasıyla takip etmeyi mümkün kılmaktadır. Gazzî'ye Şeyhulislam diye hitab edip ona saygı gösteren⁷⁸ Mısır Hazine Bakanı Canım el-Hamzâvî'nin (ö. 944/1538)⁷⁹ Kahire ulemasının ihtilafa düştüğü,

إِنَّ مَثَل عَيْسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تَرَابٍ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (آل عمران، ۵۹).

Âli İmran suresi 59. âyeti kerimedeki hû (4) zamirinin nereye döndüğünü ve kastedilenin ne olduğunu sorması üzerine âlim seyyah bu konudaki görüşünü şöyle ifade eder: Zamir, İsa'ya dönmektedir. Kastedilen de onun cisminin topraktan yapılması, daha sonra da "ol" demekle ruhunun üflenmesi ve böylece yaratma eyleminin tamamlanmasıdır.⁸⁰

Müellif, İstanbul'da yukarıda zikri geçen Ebû'l-Feth Abdurrahim el-Abbâsî'nin evinde misafir olduğu döneme ve ev sahibiyle yaptıkları ilmî ve edebî sohbetlerine eserinde büyük bir yer ayırmıştır. 60 sayfayı aşan bu bölümde müellif hem kendi şiirinden hem de ev sahibinin Gazzî'nin babası için yazdığı şiirler başta olmak üzere farklı konulardaki şiirlerinden örnekler vermiş; ayrıca ikisi arasındaki şiir atışmalarını sergilemiştir.⁸¹ Şiirleri arasında babasına yazdığı kasideler, lugaz ve muamma şiirleri, her bir yüzyılda İslâm ümmetine yenilik getirmek üzere gönderilmiş isimleri zikrettiği kasidesi gibi farklı konulardaki şiirleri sayılabilir. Bu örneklerden yola çıkarak müellifin güçlü bir âlim olmasının yanında iyi bir de şair olduğu söylenebilir. Zaten Seyahatnâme'sinin genelinde görülen edebî bir dil kullandığı anlatımı, şiirlerle de desteklenince eseri bir edebiyat ürünü haline getirmiştir. Mensur bölümde de seciyi kullanımı oldukça başarılıdır. Bu üsluba örnek olarak Seyahatname yazarının yanındakilerden ayrıldığı sahneyi secili bir üslupla betimlediği ve sonrasında da beyitlerle süslediği aşağıdaki paragrafı verilebilir.⁸²

ثم فارقتهم والجوانح ملتبهة والدموع منسربة، وأنا ألتفت إليهم مزة بعد أخرى، وأجرّ رجلي وهلمّ جراً، إلى أن غابوا عن البصر، وعاد عيانهم إلى الأثر، وحديثهم إلى الخبر، ثم تذكّرت قدمهم لآلى البلاد، وإخبارهم عني عند سؤال الوالدة والأولاد، فأنشدت:

78 *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 72.

79 Hakkında bilgi için bkz. *el-Kevâkibü's-sâire*, c. II, s. 132.

80 *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 87. Müellif farklı ilmî konulardaki görüşlerini aynı üslupla okuyucuya aktarmaktadır. Bunlara örnek olarak bkz. *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 193-194.

81 *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 137-202.

82 *el-Metâli'ul-bedriyye*, s. 257.

كأنني بأمي لا عدمت حنوها   إذا جاء من أرضي إلى أرضها قفل
يعمهم من نجوها كل ساعة   تسائلهم عني وعن حالتي الرسل.....

Bu bilgilerin de desteklediği üzere, edebî bir dili olması, anlatımını şiir ve seci ile süslemesi, ayrıca en basit bir bilginin aktarımında bile tüm edebî sanatları istihdam etmesi müellifin yüksek bir estetik duyarlılığa sahip olup, dil ve belagat ilimlerine hakimiyetini göstermektedir.

Gazzî yola revan olduktan sonra neredeyse her uğradığı şehir, belde ve köy hakkında bilgi verir. Bu verdiği bilgiler arasında gördüğü yerlerdeki yeşillik, ağaç, çiçek, su, koku ve özellikle de ırmak, nehir gibi coğrafi unsurlara daha fazla dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Evlerin bağ ve bahçeleri ile su pınarları da bu dikkatten nasiplerini almışlardır. Örnek olarak İzmit için kullandığı “ağaç denizi”⁸³ tabiri bir yandan ondaki estetik duyuşun bir ifadesi bir yandan da tabiata ilgisi olarak tahlil edilebilir. Yollarda karşılaştığı tabiata dair her manzarayı, güzelliği, ayrıntıyı titizlikle kaydeder. Ceyhan nehrinin kıvrımlarını anlattığı satırlarda, karşısına çıkan devasa bir çam ağacının tasviri oldukça ilgi çekicidir. Bu ağaç o kadar büyüktür ki gölgesinde neredeyse bin kişi dinlenebilir; tepe noktası gözle görülmez; kökünün çevresi 4 kulaç ve 2 karıştır.⁸⁴

Gazzî, ayrıca ziyaret ettiği yerleşim yerlerindeki önemli yapıların tarihine atıf yapmakta; bânilerini zikretmektedir. Bunlar arasında mescit ve minareler özellikle dikkat çektiği yapılardandır. Bu, dinî hassasiyeti her satırda hissedilen müellifin vakit namazlarını farklı mescitlerde ve farklı imam ve müezzinlerle eda etmesinin bir sonucu gibi görülebilir. Burada İzmit’teki eski küçük bir mescitte imamın ‘dat’ harfini ‘za’ gibi telaffuz etmesini eleştirmesini de zikretmek gerekir.⁸⁵ Yazarın dili ve uygulamalarından dinî hassasiyetlerinin sadece söylem değil aynı zamanda eylem düzeyinde de dikkate alındığını göstermektedir. Özellikle herhangi bir iş yapmaya niyetlendiğinde istişâreyi ve istihâreyi önemsemesi başkalarının tecrübelerinden istimdat etmeyi önemseyişinin işaretidir. Mesela İstanbul’da veba olduğunda İzmit’e gidip gitmeme konusunda istihâreye başvurmuş ve buna göre hareket etmiştir.⁸⁶

83 *el-Metâli’ül-bedriyye*, s. 113.

84 *el-Metâli’ül-bedriyye*, s. 89.

85 *el-Metâli’ül-bedriyye*, s. 216.

86 *el-Metâli’ül-bedriyye*, s. 210. Metin boyunca istişâre ve istihâreye başvurduğuna dair pek çok örnek verilebilir. Bunlardan bazıları için bkz. s. 118, 248, 285.

Müellif ayrıca şehirlerdeki kalıntılara da dikkat çekmektedir. Müellifin seyahatine bir tarih bilinci eşlik ediyor denilebilir. Ayrıca bazen şehir efsanelerine de atıf yaptığı görülmektedir. Örnek olarak Humus'taki Hama bölgesini ziyaret için gittiğinde bu bölgeyi havasıyla suyuyla anlatıktan sonra bölgede akrep ve çıyan bulunmadığını zikreder. Sonra da Zekeriya Kazvî'nin (ö. 682/1283)⁸⁷ *Acâibu'l-mahlukât ve garâibu'l-mevcudât*'ından naklen bölgenin acâbliklerini dile getirir ve onun ağzından ilginç hikayeler anlatır. Öyle ki mescidin kapısındaki üst kısmı insan alt kısmı akrep suretinde olan heykeller vardır.⁸⁸ Heykel konusu Konya'da da gündem olur. Şehrin bazı kapılarında insan heykelleri mevcuttur. Bu noktada müellifin tepkisi "bu bizim razı olabileceğimiz bir şey değildir" şeklindedir.⁸⁹

Müellifin eserinin satırları arasında siyasî bir inceliğe de sahip olduğu gerçeği yatmaktadır. Çünkü bir sorunu nedeniyle İstanbul'a yola çıktığından, dolayısıyla adil bir çözüm beklediğinden Osmanlı hükümetini adalet ve ilişkili kavramlar etrafında tavsif etmektedir. Hatta eserinin bir yerinde Şam'da Türkleri kastederek bu Rumların -zira Arap kaynaklarında Türkler için Rum ifadesi kullanılmaktadır- kıymet bilmediklerine ve başkalarını önemsemediklerine dair söylentiler olduğunu ve bu sebeple de endişelendiğini, vesveseyle dolduğunu aktarır. Ancak bir sonraki sayfada tüm bu söylenenlerin doğru olmadığını İstanbul'daki insanların kendisini hoşgörü ve saygıyla karşıladıklarını uzun uzadıya okuyucuyla paylaşır.⁹⁰

Bu noktada Gazzî'nin İstanbul'da devlet erkânından görüştüğü isimleri zikretmek müellifin ilişkiler ağını görmek açısından önemlidir. Müellifin İstanbul'da özellikle değindiği isimler şunlardır:

es-Seyyid İmam Bedruddin Ebu'l-Feth Abdürrahim el-Abbâsî

Çelebî Abdurrahim b. Ali b. el-Müeyyed (Babasının dostu)

Veziriazam Ayas Paşa

Kazasker Kadirî Çelebî

III. Vezir Kasım Paşa (ö. 948/1541'den sonra)

İstanbul Kadısı Sadî b. İsa (Sadî Çelebî) (ö. 945/1539)

87 Cevat İzgi, "Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, XXV, s. 160.

88 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 44.

89 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 102.

90 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 135-136.

Gazzi'nin İstanbul'u *güven yurdu* [دار الطمأنينة] olarak görüp “feleğin devran merkezi” [مركز دوران الفلك] demesi dönemindeki gücün temerküz ettiği yerin çok açık bir şekilde farkında olduğunu göstermektedir. Genel anlamda Türkler hakkında serdettiği kanaatler olumlu olup bu kanaati İstanbul tasvirinden bile takip etmek mümkündür. Şehrin mimarisi harikadır; doğası eşsizdir; çok temizdir; bolluk içindedir; insanları dürüsttür..⁹¹ İstanbul onun için ayrıca ilim ve irfanın kaynağıdır, arzu ve isteklerin gerçekleştiği merkezdir, mutluluk güneşinin doğup her yeri aydınlattığı yerdir...

ومعلوم أن هذه المدينة دار الطمأنينة، وقاعدة الروم، وأم المدائن، ومقرّ الملك، ومركز دوران الفلك، ومحطّ الرحال، ومآل الترحال، ومعدن الفخار، وموطن الرؤساء والكبار، ومنبع الاقبال، ومربع الآمال، ومنتهى المقاصد والمطالب، ومشتهى القاصد والطالب، ومظهر شمس السعادة، ومقر جيوش السيادة....

Gazzi'nin anlatımlarından, kendi mensup olduğu ilmiye sınıfının kazandırdığı perspektif ve tarihi bilgileri ışığında İstanbul'un neyi nasıl temsil ettiğini bildiği anlaşılmaktadır.⁹² Ayrıca İstanbul kadısı ile ilmî birikimini göstermesine fırsat veren ilmî bir münazaraya girer. Gazzi, İstanbul'da bir araya geldiği ulema dostlarından bazılarının isimlerini zikredip haklarında kısaca malumat verdikten sonra listeyi şu cümle ile tamamlar: “İstanbul'daki âlimler saymakla bitmez...”.⁹³

Gazzi'nin İstanbul'da ve İzmir'te buluşup görüştüğü âlimlerden bazıları şunlardır:

1. Hacı Çelebî Abdürrahim b. Ali ibnü'l-Müeyyed (ö. 944/1538)⁹⁴
2. Molla Ali Çelebî: Hacı Çelebî Abdürrahim b. Ali ibnü'l-Müeyyed'in oğludur.

91 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 121 ve sonrası.

92 Gazzi'nin özellikle İstanbul günlerine ve İstanbul'a dair görüşlerine yer veren iki çalışma mevcuttur. Ralf Elger, “İstanbul in Early Modern Muslim Arabic Literature”, *History of Istanbul*, <https://istanbul tarihi.ist/626-istanbul-in-early-modern-muslim-arabic-literature>; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “İki Arap Alimin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs - 1 Haziran 2013*, ed. Feridun Emecen, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 71-86.

93 *el-Metâli'ül-bedriyye*, s. 263-273.

94 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 166; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. X, s. 364.

3. Ebû'l-hedy Abdülhadî: Hacı Çelebî Abdürrahim b. Ali ibnû'l-Müeyyed'in kardeşidir.
4. Muhyiddin Abdülkadir: Hacı Çelebî Abdürrahim b. Ali ibnû'l-Müeyyed'in kardeşidir.
5. Kadı Abdülhay: Hacı Çelebî Abdürrahim b. Ali ibnû'l-Müeyyed'in kardeşidir.
6. Şeyhülislam Muhyiddin b. el-Fenârî (ö. 954/1548)⁹⁵
7. Şeyhülislam Kadîrî Çelebî (ö. 955/1548)⁹⁶
8. Şeyhülislam Sadî b. İsa b. Emir Han (ö. 945/1539)⁹⁷
9. Hoca Hacı Çelebî b. Mevlana Muhyiddin Muhammed
10. Şeyh İmam Abdullah Muhammed Şemseddin Çelebî
11. Fatih cami İmam-Hatîbi Şeyh İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549)⁹⁸
12. (Halep ve Mekke'de) Kadı Kemal (ö. 956/1549)⁹⁹

Bu listede dikkati en çok çeken, Gazzî'nin Müeyyedzâde ailesinin hemen tüm fertleriyle tanışması ve ilişki kurmasıdır. Ailenin 1516 tarihinde ölen en meşhur ismi Müeyyedzâde Abdurrahman'ın hayattaki tüm kardeşleri (Abdurrahim, Abdülhadî, Abdülkâdir ve Abdülhay) ve Abdurrahim'in oğlu Molla Ali Çelebî bu ilişki ağının üyeleridir. Bunun nedeni bir âlim ailesi olan Müeyyedzâdelerin ilmiye bürokrasisindeki gücü ve etkinliği olabilir. Ayrıca özellikle o tarihlerde ailenin elinde bulunması muhtemel olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendî'nin meşhur kütüphanesinden faydalanmak için kurulan bir ilişki de mümkündür. Her halükarda, söz konusu ilişkinin içeriği özel bir dikkati hak etmektedir.

Gazzî'nin eserini tahkik eden el-Mehdî İd Ravadiye, müellifin Halid b. İsa el-Belevî el-Endelûsî'nin (ö. 767/1365-66'dan sonra) *Tâcu'l-mefrik fi tahliyeti ulemâi'l-meşrik*¹⁰⁰ adlı seyahatnamesinden çokça istifade ettiğini örnekleriyle birlik-

95 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 52. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XII, s. 339-340.

96 Mehmet İpşirli, "Abdülkadir Hamîdî Çelebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, s. 240.

97 Mehmet İpşirli, Ziya Demir, "Sâdî Çelebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, XXXV, s. 404-405.

98 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 77; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. X, s. 449. Ayrıca bkz. Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, XV, s. 231-232.

99 *el-Kevâkibu's-sâire*, c. II, s. 63-69; *Şezerâtü'z-zeheb*, c. X, s. 449.

100 Eser Hasan es-Sâih tarafından neşredilmiştir. Belevî, *Tâcu'l-mefrik fi tahliyeti ulemâi'l-meşrik*, I-II (Mısır: İhyâüt-türasi'l-İslami, ts.).

te anlatır.¹⁰¹ Söz konusu müellif ve eseri, dönemin başka bir seyahatname müellifi daha önce zikri geçen Temerkûtî'nin de faydalandığı ve çokça alıntı yaptığı bir eserdir. Bu, söz konusu eserin hem Gazzî hem de dönemin diğer seyyahları tarafından görülüp etkilenildiğini ve kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sonuç ve değerlendirme

Yukarıda da dile getirdiğimiz üzere, bir seyyah seyahatnamesinde kendisi olmayanları tasvir ederken, onlar hakkında haber verirken, esas itibarıyla olgu ve olayları kendi idrak süzgecinden, dolayısıyla ben-idrakinden süzerek yeniden yorumlar. Bu yorumun sonucunda ortaya seyyahın kendi-olmayanlar hakkında maddî ve manevî *anlatısı* ortaya çıkar. Vurgulandığı gibi, söz konusu anlatı ilk elde kendi olmayanlar hakkındaki bir inşası olsa da, yazarın, silik, puslu ve sisli, hatta dağınık ve öteye beriye serpiştirilmiş, ancak anlatı içinde gömülü bir kendilik resmi mevcuttur. Bu ilke çerçevesinde bakıldığında Gazzî'nin kendi-olmayanlar hakkındaki anlatısı içinde gömülü bulunan kendilik resminin temel özellikleri nelerdir sorusu rahatlıkla sorulabilir. Bu soruya Gazzî'nin seyahatnamesindeki cümlelerden hareketle cevap verilebilir.

Buna göre; Gazzî, hissî (duygusal), ailesine düşkün, babasına meftun, estetik duyarlılığı yüksek, disiplinli, planlı ve programlı, kısaca tedbirli, zaman hassasiyeti ince, dakik, hakkını arayan, girişken, doğa-sever, iyi bir gözlemci, hocalarına ve öğrencilerine değer veren, baba dostlarına dost olan, öğrenci yetiştirmeyi önemseyen, bilgisi ile eyleyen, hatta söylem ile eylem arasındaki tutarlığı ciddiye alan, istişareye yatkın, insan ilişkilerinde ayrıntılara dikkat eden, devlet büyükleriyle ilişkilerinde siyasî nezaketi önceleyen, hem maddî hem de manevî tarihî duyarlılığa sahip, seleflerine son derece saygılı, toplumsal sınıf mensubiyeti yüksek, bu çerçevede ilişki ağlarının hukukuna riayet eden, kitaplara düşkün, hem eser yazan hem de okuyan, öğrenci yetiştirmeyi önemseyen, vb. bir kişiliğe sahiptir. Anlatıda gömülü, dağınık ve silik bu resim, yalnızca Gazzî'nin ifadelerinden çıkartılmıyor. Çünkü diğer çağdaş klasik kaynakların verdiği bilgiler de dikkate alındığında, söz konusu anlatının sağlaması, hatta denetlenmesi mümkündür. Söz konusu kaynaklardan elde ettiğimiz resim ile anlatıdan hareketle oluşturduğumuz resim büyük oranda mutabıktır. Bu da bize, yukarıda dile getirdiğimiz “seyahatnamelerin bir ayna olarak kullanılarak seyyahın kendilik bilincini tespitinin mümkün olduğu” iddiasını doğrulama imkanını verir.

101 *el-Metâli'u'l-bedriyye*, Mukaddime bölümü.

Bir 'Ben-Aynası' Olarak Seyahatname: XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Arap Seyyahların 'Kendilik-Bilinci' Hakkında Bazı Gözlemler -Bedreddin el-Gazzî Örneği-

Öz ■ Kişi kendi bakış açısıyla maddî ve manevî çevresinden bahsettiğinde kendine dair ipuçlarını da vermeye başlar. Bu nedenle bir kişinin, kendi-olmayanlar hakkındaki anlatıları da bir tür kendilik anlatısı olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan tarihte askerî seferler için gözlem yapma, ilim tahsil etme, hac görevini yerine getirme, elçilik vazifesi gibi pek çok farklı sebeplerle seyahat edip gördüklerini ve yaşadıklarını yazıya geçiren seyyahların kaleme aldıkları eserler sayesinde hakkında bilgi bulunmayan bölgeleri ve bu bölgelerin halklarını, farklı açılardan tanımak mümkündür. Ayrıca bu literatür okuyucuya seyyahın gösterdiği ölçüde hem bizzat seyyahın kendini ve dünyaya bakışını hem de bölge insanının dünya anlayışını verir. Benzer durum Osmanlı döneminde Arap kökenli âlimler tarafından kaleme alınan seyahatnamelerde de müşahede edilebilir. Bu eserlerde seyyah hem kendisi, hem içinden çıktığı toplum, hem de gezip gördüğü yerler hakkında okuyucusuna bütüncül bir resim sunar. Bu çalışmada Arap toplumlarının yaşadıkları coğrafyaların Osmanlı devletinin bir parçası olmasından sonra kaleme alınan ve iki toplumun birlikte yaşama tecrübesinin gözlemlenebileceği 16. y.y. seyahatnamelerinden, Bedreddin el-Gazzî'nin (1499-1577) *el-Metâli'ul-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye* adlı eseri ele alınacak ve yurtdaki ilkeler çerçevesinde tahlil edilecektir. Özellikle seyyahın satırlar arasına kendine dair serpiştirdiği bilgiler çekilip çıkarılacak; mekan, kişiler ve ilişkiler üzerinden çizdiği resmin içine gömülü kendisinin, silik bir şekilde de olsa, fotoğrafı çekilecektir. Böylece, seyahatnamelerin, makalede işaret edilen ilkeler çerçevesinde, bir tür ben-anlatısı metinleri olarak kullanılabilceği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ben-anlatısı, Seyyah, Seyahatname, Bedreddin el-Gazzî, *el-Metâli'ul-bedriyye fi'l-menâzili'r-Rûmiyye*.

Kaynakça

- Alhachamed, Abdussattâr: "Dirâse li rihleti'l-Kâdi Muhibbiddin el-Hamevî el-müsemmat Bevâdi'd-dumûi'l-andemiyye bi vâdi'd-diyâri'r-Rûmiyye", *NÜSHA*, 48 (2019), s. 203-226.
- el-Arifî, Şemsuddin Ahmed el-Eflakî: *Menâkibu'l-Arifîn* (metin), haz. Tahsin Yazıcı, c. I-III, Ankara: TTK 1980.
- al-Arifî, Shams al-Dîn Ahmad-e Aflâkî: *The Feats of the Knowers of God (Manâqeb al-ârefîn)*, çev. John O'Kane, Leiden & Boston & Köln: Brill 2002.
- Asiltürk, Baki: "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IV/1-1 (2009), s. 911-995.
- Aykut, A. Said: "İbn Battûta", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XIX, s. 361-368.

- el-Bağdadi, Seyyid Kasım: *Seyāhat-nāme li’-Şeyh Hacı Kāsım Bağdādi* (Arapça harflerle tıpkıbasım), ed. İbrahim Arvas, Ankara: 1371/1951.
- Bayram, Fatih: “Ulu Arif Çelebi’nin İlhanlı Payitahtına Seyahatleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Avrasya Etüdüleri*, XLII (2012), s. 157-168.
- Belevî: *Tâcu’l-mefrik fî tahliyeti ulemâi’l-meşrik*, nşr. Hasan es-Sâih, c. I-II, Mısır: İhyâüt-türasi’l-İslami, ts.
- Brockelman, Carl: *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden: Brill 1943.
- ..... : *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL), Supplementband*, Leiden: Brill 1937.
- Buldur, Adnan Doğan: “Evliya Çelebi’nin (17. Yüzyıl) İklim Anlayışı ve Seyahatname’de Beldelerin İklimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33 (2016), s. 390-409.
- el-Busravî, Ahmed b. Muhammed: *Tuhfetü’l-enâm fî fadâili’-Şâm*, tah. Abdülaziz Feyyaz, Kahire: Dâru’l-beşâir li’t-tubaa ve’n-neşr 1998.
- Çollak, Fatih, Cemil Akpınar: “Gazzî, Bedreddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1996, XIII, s. 537-539.
- Demirayak, Kenan: *Arap Edebiyatı Tarihi, Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilau’-Şam Bölgesi) (922-1217/1516-1802)*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık 2015.
- Demirli, Ekrem: “Sadreddin Konevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, XXXV, s. 420-425.
- Elger, Ralf: “Badr al-Din Muhammad al-Ghazzi”, *Essays in Arabic Literary Biography, 1350–1850*. ed. Joseph Lowry, Devin Stewart, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag 2009, s. 98-106.
- ..... : “Istanbul in Early Modern Muslim Arabic Literature”, *History of Istanbul*, <https://istanbultarihi.ist/626-istanbul-in-early-modern-muslim-arabic-literature>.
- Elger, Ralf, Yavuz Köse (ed.): *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego-documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th-20th Century)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2010.
- Eyice, Semavi: “Bertrandon de la Broquière”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s. 523-524.
- ..... : “Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432-1433)”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI/1-2 (1975), s. 85-126.
- Frenkel, Yehoshua: “The Ottomans and the Mamlüks through the Eyes of Arab Travelers (in 16th-17th Centuries)”, *The Mamluk-Ottoman Transition: Continuity and Change in Egypt and Bilād al-Shām in the Sixteenth Century*, ed. Stephan Conerman, Gül Şen, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2016, s. 275-294.
- el-Gazzî, Bedruddin Muhammed el-Âmirî: *el-Metâli’u’l-bedriyye fî menâzili’r -Rûmiyye*, tah. ve tak. el-Mehdî İd er-Ravâdiye, Ammân: Dârü’s-Suveydi ve el-Müessesetü’l-Arabiyye li’d-dirâsât ve’n-neşr 2004.

- el-Gazzî, Necmeddin: *el-Kevâkibu's-sâire bi a'yâni el-mieti'l-âşira*, tah. Cebrail Süleyman Cebur, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedide 1979.
- Gökbulut, Hasan: "Kâfiyeci", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, XXIV, s. 154-155.
- Gruendler, Beatrice: "Leaving Home: *Al-ḥanîn ilâ l-awṭân* and its alternatives in classical Arabic literature," *Visions and Representations of Homeland in Modern Arabic Poetry and Prose Literature*, ed. Sebastian Günther, Stephan Milich, Hildesheim, Zurich, New York: George Olms Publishers 2016, s. 1-41.
- el-Hafâcî, Şihabuddin: *Reyhânetu'l-elibbâ ve zebratu'l-hayâti'd-dunya*, tah. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Dımaşk: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî 1967.
- Halifat, Sahban: "Ebü'l-Alâ el-Maarri", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, X, s. 287-291.
- Has, Şükrü Selim: "Halebî, İbrâhim b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1997, XV, s. 231-232.
- İbn Battuta: *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'n-nuzzâr fi-garâi'bi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr)*, nşr. Abdülhâdî et-Tâzî, çev. A. Sait Aykut, c. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2005.
- İbnu'l-Hanbelî: *Durru'l-hubeb fi târihi a'yâni Haleb*, tah. Mahmud el-Fâhurî, Yahya Abbâra, Dımaşk: Vuzâretü's-sekâfe 1972.
- İbnu'l-İmâd: *Şezerâtu'z-zeheb fi abbâri mâ zeheb*, tah. Ali Mahmud el-Arnâvut, Şam- Beyrut: Dâr İbn Kesir 1995.
- İpşirli, Mehmet: "Abdülkadir Hamîdî Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, I, s. 240.
- ..... : "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XII, s. 339-340.
- İpşirli, Mehmet; Ziya Demir: "Sâdî Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2008, XXXV, s. 404-405.
- İzgi, Cevat: "Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, XXV, s. 160.
- Kamil, Ekrem: "Hicri Onuncu (Miladi Onaltıncı) Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I (1937), s. 3-90.
- Karahasanoğlu, Selim: "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları", *Turkish History Education Journal*, VIII/1 (2019), s. 211-230.
- Kallek, Cengiz: "İbn Kâsım el-Gazzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1999, XX, s. 105-106.
- Kami, Gürzat: *Damascene Scholars in the Mamluk-Ottoman Transition: History of Three Generations of the Ghazzi Family*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2023.

- Kaplan, Hayri: “Farkında Olunmayan Mühim Bir Sima: Şemsüddin Muhammed el-İskenderi el-Mizzi”, *Dini Araştırmalar*, XVI/43 (2013), s. 149- 172.
- Katip Çelebi: *Keşfü’z-zunûn an esami’l-kutub ve’l-funun*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara: MEB Yayınları 1941.
- Kindil, Fuad: *Edebu’r-rihle fi’t-turâsi’l-Arabî*, Kahire: Mektebetü’d-Dâri’l-Arabiyye li’l-Küttâb 2002.
- Kilpatrick, Hilary: “Between Ibn Baţţûta and al-Ṭaḥṭâwî: Arabic Travel Accounts of the Early Ottoman Period”, *Middle Eastern Literatures*, XI/2 (2008), s. 233-248.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri: “İki Arap Alimin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs - 1 Haziran 2013*, ed. Feridun Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları 2014, s. 71-86.
- Kütükoğlu, Bekir: “Ayas Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, IV, s. 202-203.
- Mekkî, Kutbuddin Nehrevali: *Seyahatnâme*, Veliyüddin Efendi Kütüp. No.2440.
- ..... : *el-Fevâidü’s-seniyye fi’r-rihleti’l-Medeniyye ve’r-Rûmiyye: Journey to the Sublime Porte. The Arabic Memoir of a Shari’fian Agent’s Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the Era of Suleyman the Magnificent*, çev. ve yay. haz. Richard Blackburn, Würzburg: Ergon Verlag 2005.
- Öznurhan, Halim: “Abbâsî, Abdürrahîm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, EK I, s. 5-6.
- Pfeifer, Helen: *Empire of Salons: Conquest and Community in Early Modern Ottoman Lands*, New Jersey: Princeton University Press 2022.
- er-Ravâdiye, Mehdî İd: “er-Rihle ile’l-Kustantiniyye”, *eş-Şark ve’l-garb fi müdevvenâti’r-rabhâleti’l-Arab ve’l-müslimîn, ebbâsü’r-rehhâleti’l-Arab ve’l-müslimîn*, Ebûzâbi: 2005.
- Sehâvî: *ed-Davu’l-lâmi’ li ehli’l-karni’t-tasi*, c. I-XII, Beyrut: Daru’l-mektebeti’l-hayat, ts.
- Şensoy, Sedat: “Süyûtî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, XXXVIII, s. 201-202.
- Seyyid, Eymen Fuad: “Nehrevâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXII, s. 547-548.
- et-Temekruti, Ali b. Muhammed: *en-Nefhatü’l-miskiyye fi’s-sefâreti’t-Turkiyye*, thk. Muhammed es-Salihi, Abudabi: Daru’s-Suveydi li’n-neşr ve’t-tevzi; Beyrut: el-Müessesetü’l-Arabiyye li’d-dirasat ve’n-neşr 2007.
- Touati, Houari: *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2016.
- Türkhan, Ayşe: “Osmanlı Payitahtında Medineli bir Seyyah: İbrahim el-Hiyari ve İstanbul İzlenimleri (1669-1670)”, *Osmanlı İstanbulu VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Sefa Gürkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları 2019, s. 233-244.

Tolun, Ahmed b.: *Mufâkehету'l-hılân fi havâdisi'z-zaman*, tahş. Halil el-Mensur, Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmiyye.

Ünal, Halit: "Celâl el-Bekrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, VII, s. 241.

Yazıcı, Hüseyin: "Seyahatnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVII, s. 9-11.

Yazıcı, Tahsin: "Ârif Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, III, s. 363-364.

..... : "Menâkıbü'l-Ârifin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2004, XXIX, s. 114-115.

Yılmaz, Hakan: "Seyyid Kâsım el-Bağdâdî ve Seyâhat-nâme'sinin Kuruluş Devri Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş, Hacer Kılçaslan, İstanbul: OSAMER Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Merkezi, Mahya Yayıncılık 2017, s. 17-44.

Zeydan, Corci: *Tarihu Adabi'l-lugati'l-Arabiyye*, Mısır: Matbaatü'l-hilal 1913.